

УДК: 8.1.08

Абдыкалыкова А.А.
филология илимдеринин кандидаты, доцент
Садыкова К.
ага окутуучу
И. Арабаев атындагы КМУ,
Бишкек ш.

К. ТЫНЫСТАНОВ: КЫРГЫЗ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ ЖАНА ЛИНГВИСТИКАЛЫК ТЕРМИНДЕР

Абдыкалыкова А.А.
кандидат филологических наук, доцент
Садыкова К.
Старший преподаватель
КГУ имени И. Арабаева,
г. Бишкек

К. ТЫНЫСТАНОВ: КЫРГЫЗСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ

Abdykalykova A.A.
Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor
Sadykova K.
senior lecturer
KSU named after I. Arabaev,
Bishkek

K. TYNYSTANOV: KYRGYZ TERMINOLOGY AND LINGUISTIC TERMS

Аннотация. Бул чакан илимий макалада профессор К. Тыныстановдун кыргыз терминологиясына кошкон салымы, кыргыз тилинин фонетикалык, лексикалык, грамматикалык (морфология, синтаксис) терминдерин түзгөндүгү, кыргыз тилинин илимий теориялык жана практикалык маселелерин, бүгүнкү күндөгү ролун, маанисин аныктоого, ачып көрсөтүүгө аракеттер жасагандыгы тууралуу баяндалат.

Негизги сөздөр: термин, атоо, тыбыш, тамга, фонетика, сөз, морфология, синтаксис, грамматика, сүйлөм, ээ, баяндооч, аныктооч, толуктооч, бышыктооч, сөз айкашы, кошмо сүйлөм ж.б.

Аннотация. В данной статье повествуется о вкладе профессора К. Тыныстанова в кыргызскую терминологию о составлении фонетических, лексических, грамматических (морфология, синтаксис) терминов, а также рассматриваются научно-теоретические и практические задачи кыргызского языка, определении его роли и значения.

Ключевые слова: термин, высказывание, звуки, буквы, фонетика, слова, морфология, синтаксис, грамматика, предложение, подлежащее, сказуемое, определение, дополнение, обстоятельство, словосочетание, сложное предложение и т.д.

Annotation. This article focuses on the contribution of Professor K. Tynystanov to Kyrgyz terminology about the compilation of phonetic, lexical, grammatical (morphology, syntax) terms, and also discusses the scientific and theoretical and practical tasks of the Kyrgyz language, determining its role and meaning.

Keywords: term, utterance, sounds, letters, phonetics, words, morphology, syntax, grammar, sentence, subject, predicate, definition, addition, circumstance, phrase, complex sentence, etc.

Терминдердин пайда болушу жана өнүгүшү ар бир илим, техника, өндүрүш тармагындагы жылыштарга, ачылыштарга байланыштуу болот. Кыргыз тилинин терминологиясы Октябрь революциясынан кийинки мезгилде гана иштелип чыгып ка-

лыптанды. Кыргызстанда Терминология маселелерин пландуу жана системалуу изилдөө үчүн 1926-жылы эле Билим комиссиясына караштуу атайын терминология комиссиясы түзүлүп, кыргыз терминдеринин системаларын сөздүктөр түрүндө иштеп чыгуу,

бир түргө келтирүү, теориясын түзүү боюнча бир топ маанилүү иштер аткарылган жана ар кайсы илим тармактарынан терминологиялык сөздүктөр жарык көргөн.

Кыргыз терминологиясына алгачкылардан болуп кайрылган тилчи-окумуштуулар: К.Тыныстанов, И.Арабаев, Ж.Шүкүров, К.К.Юдахин, Б.М.Юнусалиев болгон. Булардын ичинен биринчи ирет терминди илимий жактан иликтөө тунгуч агартуучулар: Ишеннаалы Арабаев менен Касым Тыныстанов тарабынан ишке ашкан. Андан кийин академик Кусейин Карасаев жана айрыкча Жапар Шүкүров тарабынан кыргыз тил илиминин терминдер маселеси изилденип, алардын эрежелери, өзгөчөлүктөрү иштелип чыккан.

К. Тыныстанов кыргыз тили боюнча окуу китептерин жазуу менен гана чектелбестен, ал жарык көргөн 1 сөздүктүн жана жарыяланбаган 2 сөздүктүн түзүүчүсү катары, «Окуу китеби» [1924], «Чоңдор үчүн алиппе» [1927], «Биздин тил» [1927], «Ене тили» [1928, 1-басылышы, 1929, 1930], «Ене тили» 2-бөлүм [1931], «Окуу-жазуу бил» [1927], «Жаңы айыл» [1929] ж.б. окуу китептеринде зарыл терминдерди иштеп чыгуу менен да кыргыз терминологиясынын түптөлүшүнө жана өнүгүшүнө өзүнүн таасирин тийгизген. Демек, бул окумуштуунун кыргыз терминкомунун уюшулушундагы жана улуттук терминологиясынын жаралуу жана калыптануу тарыхындагы ордун аныктап турат.

К. Тыныстанов коомдук-саясий терминдерин, зоологиялык, биологиялык терминдерин, куштар классы боюнча, философия жана коом-чарба терминдери сөздүктөрүн түзгөн [8]. Бул сөздүктөрдүн биринчиси 1932-жылы даярдалып, 1933-жылы жарык көргөн [19]. Сөз жасоо тил илиминин өзүнчө тармагы болуп саналат. Академик Б. Орузбаеванын пикири боюнча, «тилдеги бардык сөздөргө (б.а., лексикалык катмарларга) морфосемантикалык жактан көз жүгүртсөк, ар бир төл сөздүн түзүлүш курамына – уңгусуна, ага айкашуучу куранды мүчөлөрүнө жана ошол мүчөлөрдүн түзүлүш касиеттерине, уңгулардын өз ара айкалыштарына жана туруктуу лексикалык бирдиктерди түзүү эрежелерине көңүл бурууга туура келет. Тил илиминин мына ушул маселелеринин бардыгын өз ичине камтып, ага илимий түшүндүрмө берүүчү бөлүмү сөз жасоо (словообразование) деп аталат» [15, 201-б.]. Демек, сөз жасоо илими жаңы лексикалык мааниге ээ болгон уңгу, аффикстер жана приставкалардын жардамы менен баштапкы маанисин өзгөрткөн жана

ар башка лексикалык маанилерге ээ болгон тилдик бирдиктердин айкалышынан жасалган сөздөрдү изилдейт.

XX кылымдын 20-жылдарынан тартып кыргыз тилинин сөз жасоо системасы жаңы багытка бет алды. К. Тыныстанов баш болгон улуттук тилчилердин зор эмгегинин натыйжасында кыргыз адабий тилинин бүгүнкү күндөгү лексикалык кору топтолду жана кыргыз тилинде сөз жасоонун өзүнчө системасы иштелип чыкты. Кыргыз терминологиясынын илимий негизи түзүлдү.

К.Тыныстанов терминдерди жасоодо сөз жасоонун бардык түрлөрүн жана моделдерин пайдаланган. XX кылымдын 20-жылдарынан баштап эле «тилибизде пайда болгон жаңы түшүнүктөрдү жалпы элге жеткиликтүү кылып берүү үчүн адабий тилибиздин алгачкы мезгилинде мүмкүнчүлүктүн болушунча аларды эне тилибиздин сөздүк байлыгы аркылуу туюндуруу муктаждыгы туулду» [8, 9-б.]. Бирок бул мезгилде терминдердин кыргыз тилине кабыл алынышынын өзгөчө татаалдыгы да бар эле. Ал татаалдык кыргыз тилиндеги терминдерди унификациялоонун принциптеринин толук иштелип чыкпагандыгы жана термин жасоо тажрыйбасынын эми гана башталгандыгы менен байланышта каралат.

Сөз жасоонун **морфологиялык ыкмасында** К. Тыныстанов «**уңгу+мүчө**» моделин өтө өнүмдүү пайдаланган. Айрым учурларда гана «**уңгу+мүчө+мүчө**» моделин да үлгү катары алып, жаңы сөздөрдү жасаган. К. Тыныстанов сөз жасоочу мүчөлөрдү «**курандылар**» деп атап, атооч сөздөрдү жасоочу **-чы, -чан, -ча, -луу, -лаш, -лык, -сыз** ж.б. мүчөлөрдү бөлүп көрсөтөт. Морфологиялык ыкма менен жасалган мындай сөздөрдү жак таандык мүчөлөр менен өзгөрүшүн мисалдар менен көрсөтөт [17, 149-150-б.]. Бул сыяктуу мүчөлөр илимпоз тарабынан топтоштурулуп, алардын курамындагы айрым тыбыштардын варианттык өзгөрүү касиеттери эске алынуу менен *оошмо, сыйлыгышма* жана *турактуу мүчөлөр* деп классификацияланат [15, 207-б.; 1, 63-65-бб.]. Илимпоз термин жасоодо сөз жасоочу мүчөлөрдүн **тыбыштык өзгөрүүлөрүн** дайыма эске алып жүрүп отурган. Натыйжада, кыргыз адабий тилинин ошол мезгилдеги талаптарына толук шайкеш келген сөздөр **морфологиялык ыкма** менен жасалган. Мисалы: **балчы, буйволчу, ташчы, торчук, карынчык, зарылдык, моралсыздык, шексиздик, гистологиялык, китепче, дептерче, батирчи,**

дендароолук, курама, түзөтмө, бурулма, ажырым, шакылдак, секиргич, чайпалуу, термиелүү, тосмо, торгоо, даттоо, далилдөө ж. б.

К. Тыныстанов эне тилибизди изилдөө ишин илимий негизде койду, алгачкы жолу грамматикалык терминдерди, аныктамаларды кыргызча туюнтуп, **ээ, баяндооч, этиш, сын атооч, жөндөмө** ж. б. терминдерди жаратуу менен, алардын илимий статусун аныктап, кыргыз тил илиминин терминологиялык системасынын калыптанышына чыйыр салды.

Э. Арабаев бул терминдерди 1927- жылдарга чейин өзгөртүүсүз колдонуп келип, Касым Тыныстан уулунун грамматикасында [3] эне тилибиздин фонетикалык системасы толук иштелип, ошого ылайык фонетикалык терминдер системалаштырылуу менен, кээ бир үнсүз тыбыштардын башка тилден келгендиги аныкталып, алар **жолбун үнсүздөр** деген термин менен аталат. Үндүү тыбыштардын созулуп айтылыш өзгөчөлүктөрү көрсөтүлүп, алар созулма үндүүлөр жана кожомой үндүүлөр деп берилген. Э. Арабаев тарабынан колдонулган **жогорку үндүү** жана **төмөнкү үндүү** деген терминдер мында **жоон үндүү** жана **ичке үндүү** деген терминдер менен алмаштырылып, үнсүз тыбыштар боюнча жумшак үнсүздөр, каткалаң үнсүздөр жана жолбун үнсүздөр деген терминдер киргизилген. Аталган грамматикада сөздөрдүн мүчөлөп өзгөрүү, өзгөрбөс касиеттерине карата алар мүчөлөмө сөз жана сенек сөз деп аталган; мүчөлөп өзгөрүүчү сөздөргө жалгануучу мүчөлөр өз ара **уланды мүчө, куранды мүчө** болуп бөлүштүрүлгөн да, сөздөр да **уланды сөздөр, куранды сөздөр** болуп топтоштурулган. Мүчөлөмө сөздөрдүн

уңгулары да компоненттик составына карата жалпы уңгу, кош уңгу жана кошмок уңгуга ажыратылып, куранды мүчөлөр алардын фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө карай **туруктуу куранды мүчөлөр, оошмо куранды мүчөлөр, кербез куранды мүчөлөр** деген терминдер менен аталган.

Кыргыз тилиндеги фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик терминдер андан ары толукталып, терминологиялык системанын өнүгүшү катары 1934-1936-жылдары жарык көргөн грамматикаларын [19,20] атоого болот. Бул грамматикаларда, негизинен, кыргыз тилиндеги сүйлөмдөр, алардын маанилик, функционалдык, структуралык типтерине карай бөлүнүштөрүнөн башка дагы кыргыз тилинин фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик бир топ маселелери өз убагына карата дурус чечмеленип, кыска, так эрежелер менен жабдылган. Ал грамматикаларда [19,20] иштелип чыккан терминдердин көпчүлүгү алгылыктуу болгондуктан, алар кийинки чыккан грамматикаларда [2,4,6], а түгүл акыркы мезгилдерде жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөрдө [5,7] да, академиялык илимий грамматикаларда [11,12] да кеңири көрсөтүлүп келе жатат.

Жыйынтыктап айтканда, Касым Тыныстанов калтырган бай мурастары, тил боюнча жазган китептери, анын түзгөн морфология, синтаксис боюнча окуу китептери менен бирге кыргыз тилиндеги лингвистикалык терминдердин калыптанышына кошкон салымы, ролу өзүнчө иликтөөгө арзыйт. Профессор К.Тыныстанов агайыбыз тарабынан түзүлгөн терминдердин дээрлик баары, б.а. 98%ы бүгүнкү күндө колдонулуп жүргөн кыргыз тилиндеги лингвистикалык терминдер демекчибиз.

Адабияттар:

1. Абдыкалыкова А. Касым Тыныстанов жана кыргыз тил илиминин айрым маселелери (фонетика, морфология жана терминология). Монография. – Б., 2003. 160б., 63-65-бб.
2. Актанов Т., Бакеев К. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Ф., 1939.
3. Арабаев Э. «Жазуу жолунда саамалык», – М., 1925. 12-23-б.
4. Асылбеков Ү. Кыргыз тилинин грамматикасы. Морфология. – Ф., 1940.
5. Ахматов Т.К. Звуковой строй современного киргизского литературного языка. Часть II, – Ф., 1969.
6. Бакеев К., Бактыбаев Ү. Кыргыз тилинин морфологиясы. – Т., 1939.
7. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Ф., 1979.
8. Исабекова А., Дүйшөналиева Т., Карагулова Г. Кыргыз тилиндеги терминологиялык системалардын калыптанышы жөнүндө/Кыргыз терминологиясынын маселелери, 9-б.
9. Караңыз: №28 дело, №27 дело, №29 дело, №84 инв., №85 инв.
10. Кошуева М.Ж. Касым Тыныстанов – кыргыз тил илиминин негиз салуучусу. 2006. – 19 б.
11. Кыргыз тилинин грамматикасы. Морфология. – Ф., 1964.

12. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. – Ф., 1980.
13. Тыныстанов К. Лексикон киргизского языка. Ф., 1934//КР УИА, Кол жазмалар бөлүмү, Инв.177/182/42; 79-84.
14. Орузбаева Б. Кыргыз терминологиясы. – Б., 1976. 19-б.
15. Орузбаева Б.Ө. Сөз курамы. – Б., 2000, 201-, 207-бб.
16. Тыныстан уулу Касым. Биздин тил. – Т., 1927.
17. Тыныстан уулу Касым. Ене тилибиз. 1-китеп, – Ф., 1928. 149-150-б.
18. II китеп, М., 1931. Тыныстан уулу К., Тойчу уулу Ы. Терминдер. Коом-экономика терминдери. Ф., 1933.
19. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. 5-жана 6-жыл үчүн тил сабактары. – Ф., 1934
20. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Ф., 1936